

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ТЕНГ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАРНИНГ ЛИНГВО – КОГНИТИВ АСОСЛАРИ.

Каримова Шахлоза, ўқитувчи
Фарғона давлат университети

Аннотация: Ушбу мақолада ҳозирги замон инглиз ва ўзбек тилларида тенг боғланган қўшма гапларнинг лингво-когнитив асослари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: қўшма гап, тенг боғланган қўшма гап, лингво-когнитология, боғланиш.

Ҳозирги замон инглиз ва ўзбек тилларида тенг боғланган қўшма гапларнинг лингво – когнитив асосларини ёритишда аввало лингво – когнитология ҳақида қисқача тўхталиб ўтсак. Лингво – когнитология бу фикрлаш жараёнини идора қилувчи умумий принциплар йиғиндиси. Сўзловчининг фикрлаш доираси айна мулоқот жараёнида юзага чиқади. Инсон идрок этган нарсасини тил орқали намоён қилади. Тил идрок қилувчи механизм, белгилар тизими, маълумот алмашиш воситадир. Бошқа сўз билан айтганда, лингво – когнитологиянинг объекти бу тилдир.

Когнитология сўзи латинча “cognitio – англаш” сўзидан олинган бўлиб, унинг асосини “concept – тушунча” ташкил этади. Сўзловчи тасвирламоқчи бўлган ҳолатини дастлаб идрок этиши, анализ – синтез жараёнларини босиб ўтиши керак.¹ Концепт мавҳум бўлган мантикий тушунча ҳисобланиб, тилда ўз ифодасини топмагунга қадар лингвистик тушунча бўла олмайди. Лингво – когнитологияда объектив реалликни қандай англаш муҳимдир. Бунда, икки фактор устунлик қилади:

1. Объектив реаллик;
2. Объектив реалликни ифодаловчи воситалар;

¹Ҳошимов, М. Ғ. Таржиманинг лингво-когнитив асослари ва лингво-культурологик жиҳатлари / маданиятлараро ва илмий-техник алоқаларда таржиманинг ўрни ҳамда роли: Республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. – Наманган: АДУ, 2014.

Барча борликдаги предметларни бир хил кўради, тушунади, идрок этади лекин, ҳар хил ифодалайди. Бу албатта тил орқали амалга оширилади.

Ҳозирги замон инглиз ва ўзбек тилларида ҳам тенг боғланган қўшма гаплар мавжуд бўлиб, у гап қурилишининг алоҳида типи ҳисобланади. Бу икки тилда паратаксист жуда яқин тушунчалар ҳисобланади. Лекин, ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб турлича ифодаланади. Паратаксистнинг қурилиш усуллари, мазмун – муносабат турлари, боғловчи воситалари ҳам инглиз ва ўзбек тилларида бир-бирига жуда ўхшаш. Фақатгина, тилларда акс этган кўринишлари турличадир. Уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиб ўтсак.

Тенг боғланган қўшма гаплар деб ўзаро тенг боғловчилар ёраида бириккан, мазмуни ва тузилишига кўра бир бутунликни ташкил этган қўшма гап турларига айтилади.

Инглиз тилида тенг боғланган қўшма гаплар “Compound sentences” деб юритилади ва қуйидагича таъриф берилади: “A compound sentences has two or more independent clause that are usually joined by a coordinating conjunction, conjunctive adverb and semicolon.” Яъни: “Тенг боғланган қўшма гаплар икки ва ундан ортиқ мустақил қисмлардан ташкил топиб, одатда тенг боғловчилар, боғловчи равишдошлар ҳамда нуқтали вергуль тиниш белгиси орқали боғланади.” Қўшма гап қисмлари ўзаро тенг муносабатга эга ва ҳар бири ўзи алоҳида ҳам аҳамият касб этиши мумкин. Улар боғланиш воситаларига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

1. Боғловчилар: and, but, yet, or, neither, nor, neither...nor, not or, but (also), still, either...or, nor, for, so, however, nevertheless, whereas, now...now.

Мисоллар:

It was a nice place, and Mr. and Mrs. Witla were rather proud of it. (Iser)

The man had his head a little lowered, but the woman held her head.

(Lindsey)

He knew there were excuses for his father, yet he felt sick at heart.

Take it or leave it.

He did not tell me, neither did he seem offended. (Thomson)

He did not play at school, nor did he study. (London)

Neither the moon was visible in this dark night, nor were stars.

Not only was he dissatisfied, but he was extremely indignant.

It is raining, still we must go out. (LDCE)

Either you don't speak distinctly, or I do not hear well. (Ganshina)

He did not play at school, nor did he study. (London)

I shan't buy it, for I can't afford it. (Ganshina)

There is not a cab anywhere, so I want to have your carriage. (Voynich)

My room is small, however it is very comfortable. (LCDE)

This year's fall in profits was not unexpected, nevertheless it is very disappointing. (LDCE)

They want a house, whereas we would like to live in a flat. (LCDE)

Now it rained, now it snowed.

2. Боғловчи равишлар: therefore, otherwise, (or) else, consequently, hence, thus, accordingly, then.

Мисоллар:

They lost the bet, therefore they must pay. (BARS)

You'd better go now, otherwise you'll miss your train. (LDCE)

Don't come near me with that look, else I'll knock you down. (Eliot)

The bank refused to help the company, consequently it went bankrupt. (LDCE).

3. Тартиб ифодаловчи сўзлар ва бирикмалар: first... second... third..., firstly... secondly..., first(ly)... then, at first... then, at the end, at the beginning... ва х.к. Мисоллар:

First, I don't know him, second I've done nothing to him.

Firstly he is a cheat, secondly he is a liar

4. Антонимик бирикмалар:

His car is old, mine is new.

Nights are short, days are long.

5. Параллел қурилмалар:

No pains, no gains

No longer pipe, no longer dance

6. Интонация:

The wind blew, the clouds gathered, the rain fell. I looked, I called, no one answered (Dickens).

The month was July, the morning fine, the glass-door stood ajar, through it played a fresh breeze (Bronte).

Бу қўшма гапларнинг қисмлари бир-бирлари билан санаш интонацияси ёрдамида боғланган.

7. Мантиқий боғланиш:

The light is on in the room, there is someone there.

Don't go out, you may catch cold.

Боғловчисиз ва боғловчи равишларсиз боғланган қўшма гапларнинг қисмларини боғлашда кесимлардаги феълларнинг замон, майл, шахс, сон, тасдиқ, инкор формалари ва маълум лексик birlikлар ҳам муҳим рол ўйнайди.

Боғланган қўшма гаплар бошқа тиллардагидек инглиз тилида ҳам **ёпик** ва **очик** турларга бўлинади.

1. The birds sing their small hearts out, the band plays its gayest tune the white clouds race in the high blue heavens (Galsworthy).

2. The room was dark, but the street was lighter (Dickens).

Take it or leave it (Barkhudarov).

He did not play at school, nor did he study (London).

Очик қўшма гаплар ёпик қўшма гаплардан таркибидаги тенглик асосида боғланган содда гаплар сонининг чегараланмаганлиги билан фарқ қилади. Ёки қўшма гаплардаги тенглилик асосида боғланган гапларнинг сони, одатда, иккита бўлади, очик қўшма гапларда уларнинг сонини истаганча кўпайтириш мумкин. ²

² Юсупов Ў. Инглиз тили грамматикасидан универсал қўлланма. –Т.: 2014. -275 б.

Ўзбек тилида эса таркибидаги содда гапларнинг ўзаро мазмун муносабатига кўра боғланган қўшма гаплар қуйидаги турларга бўлинади.

1. Бириктирув муносабатли боғланган қўшма гаплар. Бундай қўшма гаплар таркибидаги содда гаплар ўзаро *ва, ҳамда* боғловчилари, *ҳам, -у(-ю), -да* юкламалари ёрдамида боғланади ва пайт, сабаб натижа муносабатларини ифодалайди.

Mashg,, ulotlar tugadi va hamma o,, z uyiga tarqaldi.

Odam qo,, li tegdi-yu, tashlandiq yerlar obod bo,, ldi.

Qattiq izg,, irin ko,, tarildi-da, hech kimuydan chiqmay qo,, ydi.

2. Зидлов муносабатли боғланган қўшма гаплар. Бундай гаплар таркибидаги содда гаплар ўзаро *аммо, лекин, бироқ* боғловчилари, *-у(-ю), -да* юкламалари ёрдамида боғланади.

Yurtimizning bu kuni chiroyli, lekin ertasi yanada chiroyliroq, baxtliroq bo,, ladi.

Havo ochildi-yu, harorat sezilmadi.

3. Айирув муносабатли боғланаган қўшма гаплар. Бундай қўшма гаплар таркибидаги содда гаплар ўзаро *зоҳ...зоҳ, ё...ё, ёки...ёки, баъзан...баъзан, дам...дам, ёхуд...ёхуд* ёрдамида боғланади. Айирув боғловчилик боғланган қўшма гаплар воқеа ходисаларнинг галма-гал бўлишини ёки улардан бири содир бўлишини ифодалайди.

Goh osmonni tutib ashula yangrar, goh allaqayerdan garmon tovushi eshilib qolar edi.

4. Инкор муносабатли боғланган қўшма гаплар. Бундай гаплар қисмлари ўзаро *на* инкор юкламаси орқали боғланади.

Na suv bor, na biron yemish qolibdi.

5. *Бўлса, эса* сўзлари ёрдамида боғлаган қўшма гаплар. Бундай қўшма гаплар қисмлари ўртасида зидлаш ёки қиёслаш муносабатлари ифодаланади, *бўлса, эса* сўзлари қиёсланувчи сўздан кейин келади.³

³ Ҳамроев М. А. Она тили. Ўқув қўлланма. –Т.: 2008. -112-113 б.

Otabek sukutda, O.,zbek oyim bo,,lsa boshi bilan “shundog” ishorasini berar edi. (A.Qod.)

Юқоридаги мисоллардан шулар англашиладики, ҳозирги замон инглиз ва ўзбек тилларида ҳам тенг боғланган қўшма гаплар қиёслаш, зидлаш, иш ҳаракатнинг бир вақтда ёки бирин кетин содир бўлганлигини ифолаб, тенг боғланган қўшма гап қисмлари ўзаро тенглик муносабатида бўлишлигини исботлаб бермоқда. Бу икки тилда ҳам мазмун муносабатга кўра турлари жуда яқин. Шундан келиб чиқиб, улардан англашилдиган маъно ва тушунчалар ҳам ўзаро ҳамоҳанглик касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Ильиш Б.А., Строй современного английского языка. / Учеб.пос. для студ. пед. ин-тов. -2-е изд. Л.: Просвещение, 1971. -365 с.
 2. Юсупов Ў., Инглиз тили грамматикасидан универсал қўлланма. –Т.: 2014. - 271-278 б.
 3. Ҳамроев М.А., Она тили. Ўқув қўлланма. –Т.: 2008. -112-113 б.
 4. Ҳошимов, М.Ғ., Таржиманинг лингво-когнитив асослари ва лингво-культурологик жиҳатлари / маданиятлараро ва илмий-техник алоқаларда таржиманинг ўрни ҳамда роли: Республика илмий-амалий анжумани материаллари тўплами. – Наманган: АДУ, 2014.
 5. Ганшина М.А., Васелевская Н.М., English Grammar. / М.:Higher School Publishing House, 1964.- 345 б.
 6. Ganiyeva, G. (2020). Toponyms And The Expression Of “Toponymical Conceptual Semantics” In Them. Архив Научных Публикаций JSPI.
 7. Ganiyeva, G. (2020). Comparative study of communicative-pragmatic types of English and Uzbek toponymemes. Архив Научных Публикаций JSPI, 1-7.
 8. Ganiyeva, G. (2020). Dealing with the problems of toponyms using types of translation. Архив Научных Публикаций JSPI.
 9. Ganiyeva, G. (2020). DEFINITIONS OF TOPONYMS AND THE FUNCTIONS OF THEM. Архив Научных Публикаций JSPI, 1-4.
-